

III. Україна в контексті європейського Відродження

УДК: 821. 161. 2: 801.73

DOI: <https://doi.org/10.32840/2225-479X.2019.31-32.7>

Левченко Наталія
(м. Харків)

Теоретичне підґрунтя канонів західних конфесій в біблійній герменевтиці української барокової літератури

Конфесійні дискусії спонукали до активізації творення полемічних трактатів, у яких богослови католицької, православної та протестантської церков, апелюючи до Біблії як до найвищого міжконфесійного авторитету, намагалися переконати опонента або схилити його до церкви, представником якої був автор твору.

Екзегетичний акцент в полеміці посутньо вплинув на розвиток біблійної герменевтики як структуранта поетики полемічних творів з огляду на те, що до Реформації, яка критично ставилася до церковного Передання, диспутаннти апелювали до творів Отців церкви, до богословських догм, до церковних канонів і обрядів, а після цього періоду, вони, здебільшого, доводили істинність своїх переконань непорушним авторитетом Слова Божого, яке потребувало нових тлумачень на потребу дня.

Полемізуючи з опонентами, українські автори свідомо чи несвідомо переймали їхні методи письма та тлумачення Біблії й тим самим збагачували й розвивали біблійну герменевтику як структуранта поетики української барокової літератури.

Ключові слова: *екзегеза, біблійна герменевтика, Біблія, полемічна література.*

III. Україна в контексті європейського Відродження

Епоха бароко, поєднавши в собі традиції Середньовіччя та надбання Ренесансу і Реформації, стала сприятливим ґрунтом для утвердження біблійної герменевтики як складника поетики української прози, а пізніше – і як філософської категорії. На синтез різних, а подекуди й протилежних метод тлумачення Біблії посутню вплинула полемічна література, яка була започаткована ще від часів зародження християнства. Перші полемічні зразки помічаємо в Новому Заповіті, наприклад, в посланнях Павла до Римлян, де апостол намагається довести однакову гріховність поган і юдеїв, розкрити силу Божого гніву на безбожників та продемонструвати силу Євангелії.¹

Потужного розвитку конфесійна полемічна література починає набирати від «Великої схизми», десь від II–III ст. н. е. з трактату Юліана Відступника «Проти галилейців» та відповіді на нього Кирила у формі християнської апології в тридцяти книгах, які до наших днів не збереглися, а також низки інших трактатів, де, здебільшого, анонімні автори зачинають дискусії з поганами та єретичними з боку церковних догм напрямками – гностицизмом та монтанізмом.

Посеред християнської церкви також точилася полеміка, варто, наприклад, пригадати дискусії між прихильниками Орігена, які відстоювали трирівневу модель тлумачення Біблії, та його противниками, які сповідували буквальний сенс прочитання Святого Письма.

Піднесення полемічної літератури спонукало інтенсивний розвиток біблійної герменевтики з огляду на те, що кожен полеміст, незалежно від приналежності до конфесії, намагаючись переконати опонента, апелював до найвищого авторитету християнства – Святого Письма.

¹ Див.: Рим. 3: 1–31; Рим. 1: 18–32; Рим. 1: 16–18.

В українському літературознавстві давно назріла потреба простежити прямо пропорційний зв'язок між полемічною літературою і біблійною герменевтикою. **Актуальність** пропонованого дослідження полягає у вивченні прогресивного взаємовпливу полемічної літератури і біблійної герменевтики.

Предметом студії обрано модель зрощення богословських ідей православ'я, католицизму та протестантизму щодо тлумачення Біблії в українській бароковій літературі.

Метою статті є аналіз синтезованих біблійною герменевтикою традицій екзегези Святого Письма.

В українській бароковій культурі біблійна герменевтика, сформована як східними, так і західними отцями Церкви, відіграла посутню роль. Християнство в Україну прийшло з Візантії, бароко – із Західної Європи за посередництва Польщі, держави католицької. Тож закономірно, що українська література засвоює традиції біблійної герменевтики, набуті православним Сходом та католицьким і протестантським Заходом. «У цій стратегії вітчизняна духовна культура християнської доби часто окреслюється як «східня формою і західня своїм змістом».² Засвоєнню згаданих традицій сприяла також полеміка представників українського православ'я з діячами польського католицизму та німецького протестантизму: намагаючись беззаперечно переконати своїх ідеологічних противників, українські письменники часто використовували принципи та засоби, якими користувалися автори, до котрих була звернена полеміка. Звісно, що учасники полемічних дискусій «мали на меті перш за все довести

² Ушкалов Л. Святий Аврелій Августин та українське письменство XVII – XVIII століть // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 1998. – Т. 7. – С. 33.

III. Україна в контексті європейського Відродження

правдивість власної віри».³ На те, що християнська церква в часи свого становлення й розвитку змушена була боротися не лише з іншими віросповіданнями, але і з єретичними напрямками, вказував В. Лаба: «З IV століття виринають у церкві по черзі великі ересі: тринітарні (аріянізм, македоніянізм) і антропологічні (пелагіянізм, семіпелагіянізм). Церква поборює ці ересі урядово своїми рішеннями на великих вселенських Соборах (I Нікейський, I Царгородський, Єфеський і Халкедонський), а рівночасно з тим поборюють їх і церковні письменники приватно в своїх письмах. Найбільше заслуг кладуть тут завдяки своїм спекулятивним даруванням Отці Східної Церкви і св. Августин».⁴

Однак, в кінці XVI – на початку XVII ст. в Україні така полеміка набула інтенсивного розвитку. Після Люблінської унії 1569 р. в українських письменників-полемістів виникла гостра необхідність боронити православно віру від експансії католицької церкви на українську православну церкву. Полеміка між православними і католиками велася навколо розходжень, які існували у віровченнях, а також навколо важливих питань громадського і культурного життя українського народу.

Письменники-полемісти Герасим і Мелетій Смотрицькі, Іван Вишенський, Василь Суразький, анонімні автори «Перестороги», Клірик Острозький, Христофор Філарет, Захарія Копистенський обстоювали право українського народу на свою віру, звичаї, мову. Гостро засуджуючи зверхність католицької церкви та користюлюбство, моральний занепад, зраду інтересам українського народу вищого православного духовенства, українські письменники-полемісти апелювали до тексту

³ Ушкалов Л. Від бароко до постмодерну: есеї. – Київ : Грані-Т, 2011. – С. 13.

⁴ Лаба В. Патрологія: Життя, письма і вчення отців церкви. – Львів : Свічадо, 1998. – С. 182.

Біблії, тому значна увага ними приділялася питанням розвитку способів і методів тлумачення Святого Письма. У міжконфесійних полемічних зіткненнях відбувався обмін досвідом представників Західної та Східної Церкви в галузі біблійної герменевтики.

Із вчень старих отців Церкви письменники бароко запозичили застереження не довіряти надміру силі людського розуму. Вони винесли переконання, що людині не дано чи не дозволено Всевишнім зрозуміти світобудову та місце власного Я в ній, закони природи і буття, навіть біблійні істини, «бо заховані й запечатані ці слова аж до часу кінця».⁵ Отож істина перебуває за межами досяжного, і це не кара Бога, а, навпаки, його піклування про людину, що й підтверджує вчення Святого Августина – одного із найпопулярніших богословів на Україні: «<...> коли десь є якийсь розум такого високого знання й такого глибокого передбачення, який би пізнав минувшину і прийдешність так добре, як я пізнаю загальновідому пісеньку, то цей розум збуджував би подив аж до переляку й остовпіння. Бо ж перед ним не сховалося б нічого ні в минувшині, ні в прийдешності віків, так само як мені, коли я співаю цю пісеньку, видно, скільки рядків я вже проспівав від початку, а скільки ще лишається мені до кінця».⁶ «О глибино багатства, і премудрости, і знання Божого! Які невідомі присуди Його, і недослідженні дороги Його»,⁷ – заспокоює Біблія допитливого реципієнта. Та незважаючи на це, людина продовжувала дошукуватись істини, часто блукаючи серед низки різних, навіть протилежних ідей і припущень. «Українські письменники, тонко вловивши

⁵ Дан. 12, 4.

⁶ *Августин Блаженный*, еп. Христианская наука или основания священной герменевтики и церковного красноречия. – Киев : тип. Киево-Печерской Лавры, 1835. – С. 39.

⁷ Рим. 11; 3.

III. Україна в контексті європейського Відродження

сюжетотворчу модель, вражають читачів чи слухачів несподіваними асоціативними відкриттями, пошуком прихованих зв'язків, оригінальністю інтерпретацій».⁸ Навколо проблеми тлумачення текстів Святого Письма почали точитися дискусії, інколи цілі баталії. «Концепція інтерпретації <...> допускає різне розуміння <...> Інтерпретація <...> є роботою думки, що полягає у перетворенні смислів таємних в смисли виявлені, показує рівень значень, що містяться в значенні буквальному. Я зберігаю також першопочаткове значення тлумачення, тобто тлумачення як інтерпретації прихованих смислів. Символ та інтерпретація повинні стати і поняттями корелятивними; є інтерпретація або багатозначність смислу, і саме через інтерпретацію багатозначність смислу стає з'ясованою».⁹ Різні шляхи інтерпретації Біблії призвели до її різночитань, до утворення безлічі різноманітних релігійних конфесій.

Уникнути категоричності в тлумаченні Святого Письма допомогла запозичена у західної католицької традиції чотирисенсова метода герменевтики. Зануреність української барокової літератури в біблійну тканину викликала її парафразний характер і створила умову розповсюдження чотирисенсової герменевтики на аналіз художнього тексту.

«Littera gesta docet; quid credas, allegoria;
Moralis quid agas; quo tendas, anagogia.

Ця почвірна інтерпретація – дослівна, алегорична, моральна і анагогічна (есхатологічна) – дала поштовх рівному розумінню середньовічних літературних текстів, літургічної поезії тих часів <...> почвірна алегорія

⁸ Матушек О. Рецепція успіння Богородиці в літературі українського бароко // Біблія і культура: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Вип. II. – С. 24.

⁹ Рикёр П. История и истина / Пер. с франц. – Санкт-Петербург : Алетея, 2002. – С. 235.

належить як до Біблії й теології, так і до поезії».¹⁰ Дослівна або буквальна метода тлумачення Біблії була первинною і передбачала сприйняття біблійної події як реальної історії, алегорична – була покликана розкодувати алегоричні, символічні біблійні образи за принципом аналогії з іншими біблійними фактами й подіями як у близькому, так і в далекому контекстах, моральна – виконувала роль моральної настанови, була керівництвом до дії на шляху обоження людини й спасіння людської душі, анагогічна – розкривала «сакраментальну релігійну істину».¹¹

Все ж догматичні та обрядові розбіжності між православною й католицькою церквами як структуранти поетики творів різних жанрів існували ще досить довго й сягнули свого піку на зламі XVI–XVII століть, в часи спроби об'єднання конфесій східного й західного обряду.

Полемічні вкраплення зустрічаємо в старожитній українській проповіді, наприклад, у «Гомілії на п'яту неділю посту» Іпатія Потія, де автор доводив вивершеність Римської Церкви над Константинопольською; у історіографічному творі «Синописис», де засуджувалися образи поганства Лада, Купало, Лель і Полель та інші; в ліриці Івана Максимовича «Алфавит собранный, ритмами сложенный», де вказувалося на шляхи спасіння в лоні православної церкви тощо.¹²

Під оглядом концепту М. Смотрицького «прийти до себе й пізнати самих себе»,¹³ звільнившись від будь-якої

¹⁰ *Rousset G.* La littérature de l'âge baroque en France. Circe et le paon. – Paris : José Corti, 1954. – S. 10.

¹¹ *Савенко О.* Трансформація різдвяного та великоднього сюжетів в українській літературі XI–XVIII ст.: монографія. – Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2019 – С. 56.

¹² *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків : Акта, 2001. – С. 12.

¹³ *Smotrzycki Meletiusz.* Apologia peregrinacji do krajów wschodnych. – [Lwów, 1628]. – S. 24.

III. Україна в контексті європейського Відродження

неправди у вірі, «ідеологи українського православ'я завзято сперечалися з протестантами щодо хресної муки Спасителя, доконечності «добрих справ та пошанівку святих образів, із юдеями – щодо «правдивого месії та префігуратного розуму Святого Письма, з мусульманами – щодо корану та райського блаженства, з «лібертинами» – щодо Божого промислу, а з московітами – щодо епikleзи й «поливального» хрещення».¹⁴ У полемічних творах будь-якого спрямування українські богослови вдавалися до тлумачення Святого Письма як до найпереконливішого аргумента власної правоти, щоправда, не гребуючи запозичувати екзегетичні методології у своїх опонентів. На думку С. Головащенко, «сприйняття Святого Письма в термінах вітчизняної православної культури успадковувало містичну традицію східно-християнського духовного життя і означало найтісніше сполучення читання й тлумачення біблійного тексту з його літургійним освоєнням у богослужінні. Це сполучення часто викликало культурологічне та богословське нерозуміння у раціоналістично й «по-книжному» налаштованих католицьких або протестантських богословів, які закидали православним консерватизм, культурно-інтелектуальну відсталість, ритуалізм, зовнішнє благочестя».¹⁵

Згідно із західною традицією правда Божа у Святому Письмі виражена автором, натхненним Святим Духом, у тому сенсі, в якому на нього зійшло святе об'явлення. Тому предметом дослідження біблійної герменевтики вважають сенси текстів Святого Письма. Відомо, що будь-якому «текстові притаманна багатозначність. Це

¹⁴ Ушкалов Л. Цит. вид. – С. 14.

¹⁵ Головащенко С. Київська традиція дослідження Святого Письма: європейський контекст і національні архетипи релігійно-культурного самоусвідомлення // *Dziedzictwo Świętego Włodzimierza. Zbior Studiow pod redakcja Tadeusza Stegnera.* – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2016. – S. 82.

означає, що він має не просто кілька значень, але те, що в ньому здійснюється властива йому множинність сенсу – множинність така, що не підлягає усуненню, а не та, що є тільки припущенням. У тексті немає мирного співіснування сенсів, значень. Текст перетинає їх, рухається крізь них, відтак він не підкоряється навіть плюралістичному тлумаченню, у ньому відбувається вибух, розщеплення усіх сенсів».¹⁶ Біблійна герменевтика має за мету в багатьох можливих значеннях відшукати саме той сенс, який натхненний Святим Духом автор передав через власні вирази та судження.

За ортодоксальними канонами Біблія має подвійне авторство, точніше – співавторство Бога й людини; звідси – наявність у Письмі *sensus plenior* поруч з тим сенсом, який вклала в Біблію людина-автор. «*Sensus plenior* передбачає вірогідність глибшого значення старозавітного уривка, ніж той, що усвідомлював автор оригіналу, і глибший смисл, аніж той, що можна визначити внаслідок строгого граматики-історичного, екзегетичного аналізу».¹⁷

При вивченні значення біблійних текстів екзегет повинен якнайточніше визначити *sensus plenior*. Теоретично, ортодоксальна версія не допускала суб'єктивної варіативності значень Святого Письма, оголошувала їх єретичними, незважаючи на те, що «хибність судження ще не може слугувати нам причиною відсторонення судження».¹⁸ Літературні тексти українського бароко свідчать все ж про те, що суб'єктивний духовний стан людини впливає на здатність сприймати й пояснювати духовну істину.

¹⁶ *Барт Р.* Смерть автора // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. Москва : Прогрес, 1994. – С. 381–382.

¹⁷ *Goidsmith E.* Ancient pagan symbols. – Detroit, 1976. – S. 92.

¹⁸ *Ницше Ф.* По ту сторону добра и зла. – Санкт-Петербург : Издательство «Вестник знания», 1907. – С. 5.

III. Україна в контексті європейського Відродження

У релігійних дискусіях, полемічних промовах, соборних обговореннях «поступово складалося канонічне тлумачення Біблії, а всілякі спроби «Письмо Святое на свою волю керувати» відтоді починають розцінюватися як «геретические викрути». Відтак до свідомості християнських книжників міцно входить також префігуральний аспект співвідношення Закону і Благодаті. Давнє українське письменство, останнім виразним представником якого був Григорій Сковорода, не становить тут винятку: досить згадати «Слово о законі і благодаті» Іларіона Київського («Моисѣи бо и пророци о Христовѣ пришествіи повѣдаху»), «Послание пресвитеру Фомі» Клима Смолятича, «Толкову Палею», «Списание против люторов», численні твори Тарасія Земки, Петра Могили, Захарії Копистенського, Йоасафа Кроковського, Іоанікія Сенютовича, Стефана Яворського, Дмитра Туптала та ін. Уже на початку ХХ ст. православний екзегетичний канон був зафіксований фундаментальною «Толковою Біблією», в одному із проспектів до якої зокрема сказано: «На превеликий жаль, дух злості і батько неправди навіть із цього найчистішого джерела істини робив та робить нині джерело всіляких відхилень від істини. <...> Дати посібник з правильного розуміння Біблії, виправдання та захисту істини від її викривлень лжеучителями, а також керівництво до розуміння багатьох незрозумілих у ній місць – мета даного видання».¹⁹

У міжконфесійних полемічних зіткненнях відбувався обмін досвідом представників Західної та Східної Церкви в галузі біблійної герменевтики. Однак, шлях становлення й інтенсивного розвитку біблійної герменевтики був би неповним, коли б ми не вказали на третю сторону, на протестантську Церкву, яка, полемізуючи з католиками й православними, інтенсивно впливала на зростання ролі

¹⁹ Ушкалов Л., Марченко О. Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків : Основа, 1993. – С. 78.

біблійної герменевтики в обстоюванні питання конфесійної віри й Церкви.

Протестантська теологія виробила свої власні принципи, як вона називала, істинної інтерпретації біблійного тексту, в основі якої лежали суб'єктивні думки очільників протестантського руху Мартіна Лютера,²⁰ Жана Кальвіна,²¹ Ульріха Цвінглі.²²

Ще у біблійній герменевтиці епохи Відродження «запанував неоплатонізм з акцентом на вартості кожної особистості і утвердженні її права читати Біблію власною мовою».²³

Проблема перекладу Біблії національними мовами найбільш гостро зринула в епоху Реформації і посилила спонукання кожного читача до тлумачення Святого Письма. Звісно, що «канон тлумачення Біблії віддавна передбачав однозначність висловів і непомильність розуміння тексту, що уточнювався й коментувався в межах герменевтичного вчення. Розуміння біблійного тексту зіткнулось із можливістю різних тлумачень слова-знаку, слова-алегорії чи слова-символу як структурантів окремої мовної фігури, уривку чи всього тексту. Біблійна герменевтика пропонувала як один із засобів, що має усунути непевні категорії розуміння, поняття однознач-

²⁰ *Лютер М.* О свободѣ христианина // Сборник сочинений М. Лютера; в приложении разл. авторы о Лютере и о Реформации в Европе. – Уфа: Издательство «ARC», 2013. – 728 с.

²¹ *Кальвін І.* Інституція або навчання християнської релігії. На укр. мову перекл. пастор Юліан Шульга. – Амстердам: Коломия: КАПШТАДТ, 1939. – 238 с.

²² *Цвінглі У.* Коментарий к истинной и ложной религии / Ульрих Цвингли; Б. Шарвадзе, пер., послесл. – Тбилиси: Vereinigung der Freunde Georgiens, 1997. – 167 с.

²³ *Лановик М.* Теорія відповідності художнього перекладу: літературознавчі проєкції. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТНПУ, 2006. – С. 11.

III. Україна в контексті європейського Відродження

ності в межах біблійного канону».²⁴ Відкриваючи широкі можливості для читачів Біблії сприймати й розуміти її текст без посередництва вишколеного священика, протестанти висунули більш жорсткі правила тлумачення сакральних текстів, відповідно до яких протестантська біблійна герменевтика виступила проти залучення античної традиції вільного тлумачення поетично-міфологічних структур у біблійних герменевтичних моделях. Також хибним протестанти вважали опертя католицької традиції тлумачення Біблії на твори патристів і на Святе Передання, не дивлячись на те, що католики остаточно не нівелювали момент суб'єктивного сприйняття біблійного тексту і незалежного його тлумачення.

Православні екзегети Священне Передання цінували так само високо, як Біблію, бо вважали його незаписаним Словом Божим. Апостол Павло в першому Посланні до Тимофія, після викладених ним повчань, каже: «О, Тимофію! Бережи передане тобі»,²⁵ закликаючи свого учня зберігати і поширювати поміж християн все почуте від Вчителя. Дійсно, викладене в апостольських заповітах не є наслідком аналізу книг Нового Завіту, оскільки вони були написані пізніше.

У питанні біблійної герменевтики українські полемісти потрапили під перехресний вплив протестантської та католицької полеміки. Однак, вони продовжували перебувати в лоні православно-церковного канону тлумачення Святого Письма, в межах якого Біблійна герменевтика була наукою, що подавала правила пошуків і викладу правдивого сенсу Біблії. Ця подвійна функція умовно розділила Біблійну герменевтику на чотири частини: гевристику, яка покликана віднаходити правди-

²⁴ Левченко Н. Біблійна герменевтика в літературних текстах європейського Ренесансу та українського Бароко // Ренесансні студії. – 2018. – Вип. 29–30. – С. 38.

²⁵ 1 Тим. 6:20.

вий сенс, профористику, яка цей віднайдений сенс має викласти, ноематику, яка має визначити сенси Біблії, історичну частину, яка вивчає тлумачення святого Письма.²⁶

Українські письменники-полемісти з православного, католицького та унійського табору, полемізуючи один з одним, надавали перевагу ноематиці та гевристиці в структурі біблійної герменевтики.

Наприклад, Василь Суразький безапеляційно переконував, що лише віряни Східної Церкви унаслідують Царство Небесне: «<...> Крімъ единыя истиннія святаыя Восточныя Церкви <...> всѣ иншіє вѣры облудны суть<...>».²⁷ Теофіл Рутка перспективу ввійти до Царства Небесного залишав за вірянами Західної Церкви, а громади «жидів, поган, мусульман, єретиків і схизматиків»²⁸ називав пропацими. Напруга між конфесіями навколо сходження Святого Духа, Чистилища, опрісноків, досконалого благословення душам праведників, першенства папи, форми причастя, підігріта яскраво вираженим конфесійним ексклюзивізмом, як не дивно, не ставала категоричною перепорою у виробленні спільних поглядів на шляхи тлумачення Біблії.

До синтезу традицій Заходу, Сходу, античності в українській бароковій літературі спонукало й специфічне викладання навчальних дисциплін у Києво-Могилянській академії – *alma mater* українських (і не тільки українських – вихованці Києво-Могилянської академії прислужилися науці й культурі Польщі, Росії, Німеччини та інших країн) діячів науки й культури. «Під впливом релігійних суперечок, що хвилювали південно-західний край, –

²⁶ *Лабя В.* Біблійна герменевтика. – Львів : Греко-католицька богословська академія, 1929. – С. 8–9.

²⁷ *Суразький В.* Книжица о единой истинной православной вѣрѣ. – Острог, 1588. – Арк. 6.

²⁸ *Rutka Th.* Herby, abo znaki Kościoła prawdziwego. – Lublin, 1696. – S. 1–2.

III. Україна в контексті європейського Відродження

зазначав М. Сумцов, – викладання богословської науки неминуче перебрало характер полемічний. І в богословській науці панував Арістотель зі своєю стиснутою системністю, із вузькими формами своєї методики. Зразком богословствування вважався Тома Аквінський».²⁹ Теорія фігур складала тут один із найважливіших розділів класичної риторики, а шкільне богослов'я пропагувало «почвірну» екзегезу Святого Письма.

Отже, оновлення і розвиток біблійної герменевтики, які почасти спонукалися міжконфесійною боротьбою і полемічною літературою, переважно залежали від синтезу метод екзегези Святого Письма. Потреба розтлумачувати Біблію, захищаючи церковні догми своєї церкви, залишалася актуальною для всіх конфесій. У полемічних дискусіях як православні, так і католики дотримувалися методи чотирисенсової біблійної герменевтики, протестанти здебільшого схилилися до буквального сенсу тлумачення Святого Письма, обмінюючись при тому досвідом. Напруження в дискусії між католиками й православними, зазвичай, знімалося спрямуванням полеміки на третю силу, на протестантів.

²⁹ Сумцов Н. К истории южнорусской литературы XVII века. Иоанникий Галатовский. – Киев, 1884. – С. 6.